

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ЖАНР ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлюється проблема стосовно ролі батьків у вихованні особистості. На прикладі листів до дітей розглядається вплив батьків на формування особистості майбутніх поколінь в контексті європейських тенденцій розвитку педагогічної теорії та практики.

Ключові слова: епістолярна спадщина, сімейне виховання, формування особистості.

Починаючи з античних часів, епістолярні жанри мають великі традиції. Людське спілкування відзначалося особливим розвитком, тому що йшлося про важливий засіб з сучасним суспільним життям, що нерідко заміняло регулярну пресу. Тому листування ставало одним з найважливіших джерел для вивчення історії суспільної думки, державної, політичної, культурної історії тощо. Особливе значення таке листування мало в історії художньої літератури, бо воно відіграло вагомий роль у цілісній картині сприйняття портрету автора, історико-культурного й суспільного зрізів певної епохи. Таким чином, вивчення епістолярії (і, зокрема, епістолярії письменників) дуже важливо не тільки з позицій літературознавства, а й педагогіки і психології.

Про роль листів в історії людства написано вже чимало, бо епістолярна спадщина має особливе значення для дослідників. У відомій монографії М.Х. Коцюбинської листи справедливо розглядаються не лише як документ, але й як своєрідна словесна творчість, яка мала особливе значення в історії української культури, враховуючи брак умов для вільного обміну думками.

Традиції використання листів не лише в соціально-культурному сенсі, але й як спосіб педагогічного впливу на адресата (чи адресатів) в українській культурі відомо від часів Володимира Мономаха. Його знамените "Повчання" є пам'яткою давньоруської педагогічної думки. В ньому можна виділити декілька аспектів: релігійні вказівки; правила, що торкаються обов'язків князя; життєпис автора, що має слугувати дітям прикладом і наукою. Але про що б не писав Мономах, скрізь чітко проглядаються проблеми виховання, які його особливо хвилювали. Це яскравий приклад саме батьківської педагогіки, бо київський князь звертається до своїх синів, яким подає настанови правильного поведіння в житті. Так, він наказує допомагати бідним, вдовицям і сиротам. "Що вмієте, – зауважує він, – того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться... І нехай сонце не застає вас у постелі..." По суті, перед нами не тільки перша автобіографія в історії вітчизняної літератури, але й метод виховання особистості; перший досвід прямого звернення до майбутніх поколінь (спадкоємців), відверта розповідь про своє життя і повчання про необхідність думати і діяти в першу чергу в ім'я Божих заповідей, настанов, честі і справедливості. Отже Мономах звертається не тільки до своїх дітей, але й до усіх російських князів. Він закликає їх жити в мирі, вчить справедливості, активності в своїх діях.

Повчання Володимира Мономаха – єдиний твір в давній вітчизняній літературі, у якому політичне і моральне наставляння дається не духовною особою, а державним діячем, людиною, яка життям своїм утвердила право на проповідь честі, добра справедливості.

В подальшій історії європейської літератури традиція звернення батьків до дітей знайшла яскраве втілення в творчості англійського письменника XVIII ст. Філіпа Честерфілда (1694-1773). Зазначимо, що в "Листах до сина" йшлося про незаконного сина автора. Відношення батька до нього поступово змінювалося, поєднуючись з власними докорами дописувача до себе. Разом з тим, постійно змінювалися й завдання листів, які Ф. Честерфілд надсилав сину майже щоденно протягом багатьох років. Він почав їх писати ще тоді, коли хлопчику не виповнилося десяти років, на трьох мовах: англійською, французькою й латиною, маючи на меті, щоб навіть від їх простого читання у дитини відбувався процес засвоєння нових знань. Це був своєрідний педагогічний експеримент, в якому чільне місце (особливо спочатку) займають звичайні батьківські почуття. Але з роками тональність листів міняється. Все більше місця в них починає займати суто навчальний матеріал, якого навіть інколи забагато: мова йде про географію, міфологію, давню історію тощо. Разом з тим, поступово листи стають більш інтимнішими, відвертішими. Ті поради, наставляння, які батько подавав юнакові, стають все більш різносторонніми серйозними. Складається враження, що в своїх листах Ф. Честерфілда свідомо створює ілюзію справжньої й живої бесіди з сином, який знаходиться на великій відстані від батька.

Є всі підстави вважати Ф. Честерфілда не тільки письменником, публіцистом, філософом-моралістом, істориком, але й педагогом, який використовував епістолярний жанр як важливий дидактичний засіб.

Оригінальність листів англійського письменника полягає в тому, що ми маємо змогу відчувати в них яскравий зразок педагогіки, побудованої на новітніх біблійних настановах. Крім того, для листів англійського автора притаманна важлива особливість: за змістом вони відверто енциклопедичні і в цьому відношенні нагадують листи, які майже через 200 років будуть писати до своїх синів наші сучасники – педагог Василь Сухомлинський та поет Василь Стус. Чи навряд вони були знайомі з творчим доробком англійського автора, але в типологічному плані таке перекукування дуже показове, бо свідчить, що роздуми українських мислителів над складними проблемами батьківської педагогіки органічно входили в загальний європейський контекст розвитку педагогічної думки.

З цієї точки зору особливий інтерес викликає цикл статей над яким у 1967 році працював В.О. Сухомлинський. На жаль, ця педагогічно-публіцистична праця не була закінчена видатним педагогом. Вперше, її публікація відбулася через десять років після написання [5]. Судячи з усього, наприкінці свого життя В.О. Сухомлинський почав роботу над своєрідною енциклопедією сімейного виховання. В ній основна увага приділялася проблемам виховання дітей у сім'ї, педагогічної освіти батьків, соціальної педагогіки, тобто особливо актуальним для сучасності.

Педагогічна майстерність В.О. Сухомлинського найбільш рельєфно виявилася в тому, що звичайні, на перший погляд, ніби то буденні події чи ситуації він використовував як важливі фактори можливого виховного впливу на особистість дитини. Кожний маленький епізод, подія з життя школи чи сім'ї під його пером стають відповідним моментом для змістовної розмови перш за все з власним сином, його ровесниками, їх батьками. Особливий інтерес у видатного українського педагога викликало листування з сином, і один "Лист до дочки" (відповідні листи надруковані у "Вибраних творах" В. Сухомлинського).

Ці листи, безперечно, є продовженням думок педагога про виховання молодого людини. Тут йдеться про громадянське, моральне, фізичне становлення юнака, про бачення ним навколишнього життя, тобто про період коли саме батьківські поради, настанови, вказівки особливо необхідні. Це один із зразків саме *батьківської педагогіки*, що становить одну зі складових частин педагогічної концепції В.О. Сухомлинського і органічно поєднується з його постійними роздумами над проблемою "народження громадянина". Саме тут особливо детально педагог згадував своє дитинство, свою юність. У своїх зверненнях до сина йому було важливо підкреслити, що його поради базуються на власному досвіді, вистраждані ним, перевірені життям. От чому він так детально згадує власні студентські роки, коли він вперше покинув рідну хату, вилетів з батьківського гнізда. Інакше кажучи, він мав моральне право на ті повчання, які були так яскраво висловлені в тих листах до сина: "І нехай проклятий буде той, хто хоч однією думкою, одним словом, одним вчинком своїм виявить зневагу до хліба і праці, до народу, що дав нам усім життя" [6, с. 586].

Листи до сина, які писав Сухомлинський, є важливою складовою тих проблем становлення моралі, формування громадянина, які турбували видатного педагога протягом всього його творчого життя. У всякому разі тут ми знаходимо постійні думки педагога про виховання молодого покоління, що хвилювало автора, бо йшлося не про абстрактні погляди видатного педагога, а про їх вплив на становлення рідного сина. На жаль, згадані листи не датовані, але з їх змісту можна здогадатися, що написані вони були тоді, коли син Василя Олександровича вже покинув батьківську хату і став студентом. Батько ж вважав за потрібне саме в цей відповідальний період направляти самостійне життя сина в потрібне русло, надаючи поради з власного досвіду.

Зрозуміло, що листи Сухомлинського до сина мають не вузьке суто біографічне значення, вони адресовані до широкого загалу читачів, і мали на меті допомогти їм у вихованні громадянина, тобто розв'язанні центральної проблеми педагогічної системи В.О. Сухомлинського. Не випадково в одному з перших листів В.О. Сухомлинський пише синові: "Радий, що мій лист збудив у тебе цілий рій думок. Певно, причиною такого злету є те, що перед тобою зараз нові люди, ти щодня пізнаєш пречудове, найдивовижніше, що є в світі – "людину" [6, с. 594].

Особливе значення видатний педагог надавав самовихованню, яке на його переконання, починається із самопізнання: "Найскладніше і найважливіше в житті молодого людини – побачити себе наче з боку, побачити в світлі ідеального, героїчного" [6, с. 610]. Для цього, зокрема, велике значення має, на його переконання, художня література, яка дозволяє відкривати перед молодим людиною все нові і нові грані краси душі людської [6, с. 613]. Це Л. Толстой, Ф. Достоєвський, Данте, Шекспір, А. Чехов, та й сучасні автори, у тому числі, українські: М. Стельмах, О. Гончар, Ю. Яновський та ін.

Серед моральних якостей, які В. Сухомлинський намагався виховати у свого сина, дуже важливе місце займає любов, підготовка до створення сім'ї, ставлення до майбутньої дружини. "Пам'ятай, – пише Сухомлинський, – що любов – це насамперед відповідальність за ту людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє". Показово, що саме тут Сухомлинський вирішив згадати про власний приклад дати синові уявлення про те, як будувалися відносини його батьків. Він писав: "Скоро 25 років мине, як ми одружилися з твоєю матір'ю... І щоразу, коли зустрічаю її після кількох днів розлуки, я відчуваю трепет серця – бачу в ній, єдиній на світі коханій жінці, щось нове" [6, с. 622]. Посилання у листах на власні почуття, на свою біографію, безперечно, мали на меті вплинути на рівень вихованості сина і одночасно давало уявлення про ту моральну висоту, до якої педагог намагався долучити свого сина.

Складається враження, що Сухомлинський, пишучи до сина, думав про широкий більший загал майбутніх читачів. Це своєрідні публіцистичні "трактати" (як писав сам Сухомлинський), що надавало його епістолярії значення своєрідної декларації. Так, скажімо, на початку одного з листів ми читаємо: "Ти

спонукаєш мене писати справжні трактати. Спершу про дружбу і кохання, потім – про жіночість, тепер ти просиш сказати батьківське слово про красу. Ну, що ж, я скажу, тільки нехай мої слова залишаться в твоїй свідомості на все життя" [6, с. 633-634].

Багатох тем торкався Сухомлинський в листах, відповідаючи на питання сина. Наприклад: "що треба робити комсомольській організації групи", як економно і розумно використовувати час" тощо [6, с. 648, 644]. Може, з цієї точки зору найбільш цікаві роздуми видатного педагога, як він сам організовував свій робочий день ("Протягом тридцяти років я починаю свій робочий день о 5 годині ранку, працюю до восьмої години. Тридцять книжок з педагогіки та понад триста інших наукових праць – усе це написано з 5 до 8 години ранку") [6, с. 649].

Важко сказати, чому саме Сухомлинський вирішив не друкувати той матеріал, який явно був орієнтований певним чином для широкого вжитку. На наш погляд, Сухомлинський свідомо розраховував на публіцистичний характер листів до сина, спрямованість яких не обмежувалася проблемами суто родинного виховання. І можливо, він сам відчув деяку штучність самої манери викладу, яка вступала в певне протиріччя з листуванням батька. Але, як би там не було, листи до сина займають важливе місце не тільки в системі педагогічних поглядів Сухомлинського, але й в теорії виховання взагалі.

Своєрідним послідовником В. Сухомлинського в розвитку основних положень педагогіки, і батьківської зокрема, став визначений український поет Василь Стус. Є в листуванні двох видатних діячів української культури багато спільного, але існують і певні відмінності. Зміст листів Стуса переважно був спрямований тільки на свого сина, і не призначався, судячи з наявних матеріалів, для широкого загалу читачів (хоча хто знає), яку думку переслідував він. Слід також враховувати ще декілька важливих обставин. Потреба в використанні епістолярного жанру у Сухомлинського і Стуса була різною. Сухомлинський сподівався на публікацію своїх листів, у всякому разі враховував таку можливість. У Стуса ситуація була зовсім інша.

Сталося так, що єдиною можливістю спілкування українського поета, перекладача, прозаїка, літературознавця, правозахисника, одного із найактивніших представників українського культурного руху шістдесятників В. Стуса з рідними та однодумцями залишалися листи. І не випадково окремою книгою були видані листи Стуса до рідних під назвою "Листи до сина" [4]. Син поета, Дмитро Стус наголошував, що у згаданому виданні "вірші та листи подані не відрубно, а у взаємодоповнюючій єдності. Самі ж по собі листи Василя Стуса є важливою формою творчої реалізації письменника" [4, с. 6].

Як згадував пізніше Дмитро Васильович, його батько у дуже важких умовах заслання, змушений був "реалізуватися лише в епістолярному жанрі. І він перетворює форму звичайного буденного листа у симбіоз щоденної духовної автобіографії, що фіксувала як моменти його творчої реалізації, так і його роздуми, його розуміння світу і себе в цьому світі" [4, с. 6]. Епістолярна спадщина видатного поета вже звертала на себе увагу науковців. Так, у статті Світлани Богдан справедливо наголошується, що, читаючи листи Стуса, "відчуваєш певну самоізоляцію існування в іншому просторі... можливо, саме за цим приховуються першопричини його винятково вишуканої, шляхетної, індивідуально увиразнено мовної поведінки: прагнення до ідеальної моделі як засіб повсякденного ствердження високого ідеалізму" [1, с. 22]. Утім стаття С. Богдан присвячена лінгвістичним проблемам, мові епістолярію В. Стуса. В ній цікаво висвітлено шанобливе ставлення до адресатів через посередництво написання звернень до них з великої літери: **Т**у. Так він звертався навіть до малого ще сина Дмитра.

Не меншого (якщо не більшого!) значення мають вищезгадані листи з точки зору педагогіки. Окремих друківаних праць з педагогічних проблем у В. Стуса немає. Проте інтерес до проблем дидактики, теорії виховання не викликає сумнівів. Слід нагадати, що він закінчив педагогічний інститут і деякий час працював учителем середньої школи. Тому знання з курсів психолого-педагогічних дисциплін постійно давали йому можливість науково обґрунтовувати вимоги як до себе, так і до сина. При цьому він не залишав без уваги найдрібніші сторони навчання, виховання й розвитку сина. Так, коли Дмитро пішов у перший клас, батько з великим зацікавленням у листі (вересень, 1973) запитував його: "А якою ручкою пишеш? Кульковою чи пером? А гарний маєш портфель? А пенал? А читанка – гарна? А як звати вчительку Твою? А з ким Ти сидиш за партою? А цікаво Тобі? А за партою добре сидіти? А як тобі висиджувати всі чотири уроки?" [4, с. 75].

Вивчення листів до родини, засвідчує, що письменник своїм прикладом – різносторонньою обізнаністю, інформованістю, потребою постійного поповнення знань – намагався стимулювати сина до постійної роботи над собою. Свідченням цього є поради, які доцільно назвати методичними, батька сину, на основі аналізу листа останнього, який відчув що син не звик писати листи, "треба частіше викладати свої думки на папері. Намагайся це робити частіше. Напиши, скажімо, як Ти провів свій вихідний день. А ще краще – розкажи, яке Ти бачив кіно чи гру. Перекажи його, подумай, чи добре грав той чи інший актор чи гравець. Хто з них сподобався Тобі більше. Чим більше Ти висловиш своїх думок, тим краще. Отак напиши, а через місяць – перечитай.. Побачиш, що міг би написати краще. Спробуй виправити, що тобі вдається невдалим. Так Ти навчишся писати краще..." [4, с. 91-92].

Цікаво, що поет постійно, опираючись на власні знання з різних галузей науки, намагався викликати в сина інтерес до навчання. Так, ґрунтовні знання з географії Стус демонструє в листі до сина від 8 березня 1976 року, коли він, пропонуючи йому завдання з географії, і наводить багато прикладів, фактичних даних. Метою даного листа, який закінчується побажанням звернутим до сина "стеж за небом і зірками – дивись,

що кожної ночі багато зірок рухається", на нашу думку, було розвинути інтерес сина до цієї дисципліни " [4, с. 92-93].

З цієї точки зору варто уваги, що С. Стус (не забудьмо, в яких жаклих умовах життя він опинився!) пише 1 червня 1981 р., великого листа, де дуже детально, майже на професійного рівні йдеться про біографію Ейнштейна, про теорію, у якій він "об'єднав поняття простору і часу". І додає при цьому: "Правда, цікаво?" " [4, с. 141].

Поряд з цим він всіляко намагається прилучити маленького Дмитра до світу музики, виховати в нього естетичні смаки ("навчитися розуміти красу – не так легко. Коли в дитинстві не було доброго слухання, тоді вчаться спочатку всяких пісеньок паршивеньких, потім доходять своїм глуздом, що любив паршивенькі пісеньки, а вже по тому – долучаються краси Моцарта, Шопена чи Вівальді" " [4, с. 127]. Проблеми музичного виховання підняті і в листі В.Стуса від 25 квітня 1979 р., в якому він зазначає, що любить музику Моцарта, Бетховена, що сам грав на гітарі як українських пісень, старих романсів, маршів, так і "своє", тобто намагався писати музику сам. І навіть коли писав цього листа водночас слухав "Реквієм" Моцарта, який дуже любив і вважав його "на рівні могутнього, мужнього Бетховена", що перевернув йому душу" [4, с. 132]. Підсумок своїх настанов сину батько висловив у віршах.

Дуже бережно і делікатно привчав Василь Стус свого сина до царини музики. Знову и знову використовує він власний досвід, Намагаючись привчити ще малого Дмитра до думки, що музика дає людям не тільки естетичне задоволення, але може бути міцним засобом морального виховання, самоутвердження, самовдосконалення. Так, про життя Бетховена Стус пише: " І яка це була людина! Все життя – в горі, в нещасті, в муці – і він – один проти цілого світу – перемагає! Тобто, не поступається напасникам, а йде напролом: або світ прийме таким мене, як я є, як мене народила мати – або вб'є, знищить мене. Але я – не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто, портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів" [4, с. 131-132].

Легко побачити, що Василь пише не стільки про Бетховена, скільки про себе самого, характеризує головне значення, головну мету своєї власної творчості.

Важко перелічити теми, які порушував у листуванні з сином батько: поради з фізичного загартування, допомоги мамі в домашній роботі, вивчення англійської мови ("разів у 5 вивчай більше слів, ніж дають у школі") [4, с. 124]. Це випливало з глибокого переконання Василя Стуса : "... освіченим треба бути". Із великим задоволенням Василь Стус констатував, що коло улюблених предметів сина постійно розширилося – "і так має бути. Світ занадто великий і, щоб більше про нього знати треба цікавитися багатьма речами".

Увесь час він вчив сина: "Освіта – це вид гігієни. Письмо з помилками – то як невиміті руки чи зуби. Поразка мусить стимулювати на чергову перемогу – це логіка сильних (а Ти – мужчина). У поразці попускають руки – лише слабкі. Освіта потрібна людині не для іспиту і вступу до технікуму, а для неї самої... Ти **повинен** бути освіченою людиною, бо теперішня людина – тільки освічена Людина – це обов'язок, а не титул (народився і – вже людина), Людина – твориться, самонароджується" [4, с. 150]. Такі афористичні гасла неначе покликані до того, щоб на їх основі розгорнути дискусію в класі, написати великими літерами та розвісити в шкільних коридорах (а не тільки, скажемо, в кабінеті української мови та літератури). Адже, як було вже сказано, великий поет Василь Стус вчив не тільки одного свого сина; він вчив всіх нас постійному самовдосконаленню, постійній роботі над собою. І (не забудемо!) в яких умовах він писав ці вистраждані поради, на які він мав моральне право!

Але саме головне, що турбувало батька – це намагання викликати потребу у Дмитрика до самовиховання: "Візьми собі за правило: завше бути справедливим, спокійним, розважливим, мужнім (мудрим – то тяжче: вчитися довго – мудрості!). Вироби в собі свого суддю – аби міг сам себе сварити, коли що не так учинив" [4, с. 124 – 125].

Для досягнення мети: виховати сина – громадянином-патріотом, порядною людиною значне місце Василь Стус відводив методу прикладу, особливо особистого.

В одному з останніх листів Василь Стус, звертаючись до жінки і сина, писав: "Читаю листи Лесі Українки – і вкрай захоплений ними. Винятково захоплений. Була б змога – щось би більше написав на їхній основі. Наприклад, "Уроки Лесі Українки" " [4, с. 179]. Є всі підстави вважати, що листування самого поета з сином теж можна було б назвати уроками життя, які мають не аби яке значення в історії вітчизняної педагогічної науки.

Вже на початку ХХІ ст. відомий український науковець, перекладач, публіцист, суспільний діяч Максим Стріха зробив узагальнення стосовно значення листів видатного українського поета. Він писав: "протягом останніх років то був взагалі чи не єдиний жанр, у якому дозволялося писати в'язневі Пермського концтабору, – вірші та переклади було заборонено. І відтак тому ці листи стали не тільки приголомшливим документом доби, а й одним із вершинних надбань епістолярного жанру в усій світовій літературі. Вони далеко переросли рамки конкретних адресатів – поетових рідних, з якими листування було дозволено. І сьогодні вони сприймаються як послання Василя Стуса всьому людству – (втім, хто знає, можливо, і писались вони не в останню чергу саме з такою метою)" [3].

За твердженням М. Х.Коцюбинської, листи українських в'язнів до своїх дітей є "педагогічною поемою", а листи В. Стуса до сина, які "ростуть" змістовно й інтонаційно паралельно з дорослішанням адресата – одним із її розділів.

Взагалі, на нашу думку, у Коцюбинської були всі підстави для висновку, що наявність листів В. Стефаника, Лесі Українки, В. Стуса дають підставу "говорити про вагомий внесок української епістолярної творчості в духовну скарбницю людства" [2, с. 283].

Отже, в історії педагогіки епістолярний жанр є важливим засобом виховання молодого покоління.

Використані джерела

1. Богдан С. "Магічне свічадо" епістолярію Василя Стуса / Богдан Світлана // Дивослово. – 2004.– №1. – С. 19-23.
2. Коцюбинська М. Х. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість / М.Х. Коцюбинська. – К.: Дух і літера, 2009. – 582 с.
3. Стриха М. Листи від Василя Стуса / М. Стриха // Дзеркало тижня. – 2001. – № 11, 17 березня.
4. Стус В. Листи до сина / В. Стус. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 192 с
5. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О.Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1978. – 263 с.
6. Сухомлинський В.О. Листи до сина / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти томах. – Т. 3. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 583–657.

Zavgorodny T.

EPISTOLARY GENRE AS A MEANS OF EDUCATING PERSONALITY

The problem relatively to the role of father in domestic education is illuminated in the article. Influence of the paternts on forming of personality of future generations in the context of the European trends of development pedagogical theory and practice is examined on the example of paternal letters to the sons.

Key words: *epistolary inheritance, domestic education, forming of personality.*

Стаття надійшла до редакції 03.03.13

